

Észrevételek a tőkeértelmezés kiteljesedéséről... és ami utána következik

Reflections on the comprehensive meaning of capital... and what comes after

Absztrakt

A társadalomtudományi szakirodalom alaposabb tanulmányozásakor az tapasztalható, hogy a tőke kifejezéshez számos értelmezés, illetve jelző tapad; vagyis az egyes tudomány- és szakterületektől függően a fogalom különböző olvasatban és szókapcsolatban jelenik meg. A tanulmány egyrészt bemutatja a tőkeértelmezés főbb irányait, másrészt áttekinti a hagyományos és az alternatív tőkefajták keletkezésével kapcsolatos szakirodalmi hátteret. A tőkefogalom újkeletű értelmezési lehetőségeinek kritikájához kapcsolódóan továbbá néhány olyan teendő kerül megfogalmazásra, amellyel a tőkeértelmezés szolidabb keretek közé szorítható. A tanulmány fő üzenete, hogy a tőke fogalma körüli eltérő vélekedések időszerűvé teszik a zűrzavarral való tudatosabb szembenézést.

Kulcsszavak: tőkeértelmezés, tőkefajták, közgazdaságtan és szociológia, a tőke szolid értelmezése, tudományfejlődés

Abstract

Browsing the scientific literature one may find that the term 'capital' has multiple meanings and different types; in other words, the expression appears in various guises depending on the scientific fields. On the one hand, the author's aim is to present the comprehensive meaning of capital; on the other, to create an overview of the genesis and the most popular literature of the traditional and alternative forms of capital. Furthermore, while reconsidering the role of the state-of-the-art notions of capital, the paper provides some suggestions in shaping a disciplined capital theory. The main message of the paper is that the overgrown notion of capital requires tidying up the disorder.

Keywords: meaning of capital, forms of capital, economics and sociology, disciplined theory of capital, scientific progress

„Mulatságos, hogy a fogalmak és a definíciók – azaz az eredeti fogalmak és az eredetitől eltérő definíciók – kibabrálnak egymással. Álomban sem jutott eszembe, hogy a fogalomalkotás lemaradhat egy az eredetnél tágabb definíció mögött.”

(Lakatos Imre, 1981, 129–130)

„Van választásunk. Követhetjük a közgazdasági és szociológiai trendet, miszerint a tőke viszonylag állandó dolog és jelkép, amely lehetővé teszi a szükségletek kielégítését. A marxizmus ennek egy változatát javasolta, a tőke haszonnal kecsegtető tényezőkre való leszűkítését, olyan körülmények között, ahol a munkások nem birtokolják a termelőeszközöket. A harmadik lehetőség Hobson, Sombart, Weber, Mitchell Innes, Fetter és Schumpeter nyomán a visszatérés ahhoz a tőkeértelmezéshez, amelyet Európában, a tizenharmadik századra jellemző kereskedelmi és befektetési gyakorlatban alkalmaztak, és amely napjainkban az üzleti szóhasználatban is megmaradt.”

(Geoffrey M. Hodgson, 2014, 1 080)

BEVEZETÉS

Noha alapvetően fontos, hogy pontosan határozzuk meg egy-egy tudományág, illetve tárgykör sajátos jelentésű (szakmai) szókincsét, vannak tudományos kifejezések, amely esetében a fogalmi rendhez vezető út meglehetősen rögös (Babbie, 2002). A tudományos terminusokkal kapcsolatosan jól felismerhető fejlődési szakaszok határozhatók meg (Kuhn, 2000): a kezdeti benyomások és sejtések szervezetlen együttesén túllépve kialakul egy szójárás, amellyel valamilyen kezdetleges elveket jelölünk; egy metafora, amelynek értelmezése még bizonytalan és szerteágazó. A metaforából aztán sok gondolkodás és vizsgálódás után kiemelkedik néhány valóságos és jellemző tulajdonság, „leglényegibb attribútum”, a belső szerkezet néhány főbb jellegzetessége, amely jól magyarázza a jelenséget (Hempel, 1952). A gondolkodási folyamat során mindazonáltal számos esetben előfordul az is, hogy a fogalmak dialektikusan átmennek egymásba, amely félrevezető két- és sokértelműséget okoz a tudományos szókincsben (Szigeti, 1984).

A tanulmány a közgazdasági eredetű tőkefogalom kiteljesedéséhez vezető „rögös út” főbb állomásait mutatja be, a kifejezés változó és plurális értelmezési lehetőségeit tárja az olvasó elé. A társadalomtudományi közösség számára régóta nyilvánvaló a klasszikus közgazdasági gyökerekkel rendelkező tőkefogalom gazdasági folyamatokban betöltött szerepe és jelentősége; emellett az elsősorban antropológiai és szociológiai eredetű tőkeértelmezések nyomán megjelenő újkeletű interpretációk egyre népszerűbbé váltak az elmúlt

néhány évtizedben (vö. Lengyel-Szántó, 1998; Storberg, 2002; Hodgson, 2014). E tendencia háttérben az áll, hogy a tőkefogalomhoz különféle jelzők tapadtak, amelynek eredményeképpen a tőkefogalom fragmentálódásának, és az ún. alternatív tőkefajták előtérbe kerülésének lehetünk tanúi. A tőkefogalom többirányú kiterjesztése napjainkra már viszonylag jelentősebb méreteket öltött, így e jelenséget a tőkeelmélet fogalmi konzisztenciája és alkalmazhatósága okán mindenképpen szükséges mélyrehatóbban tanulmányozni.

A tanulmány tárgya a klasszikus tőkefogalom és a további lehetséges tőkeértelmezések topográfiájának feltárása, ezzel kapcsolatban a kutatás legfőbb indítéka leképezni azt a sokszínűséget, amely a tőkefajtákkal kapcsolatos modern társadalomtudományi kutatások sajátja. A tanulmány olyan rendezőelveket keres, amelyek a széthulló jelenségek tömegét áttekinthetővé teszik. A metaforák és a szójárások széles halmaza által „karöltve” viszonylag megfelelően azonosítható fejlődési szakaszokat ismerhetünk fel a tőkefogalom kapcsán. A jelenlegi írás továbbá olyan ajánlásokat – egyben hosszútávú kutatási programjavaslatot és véleményfeltárt – is kínál, amelyekkel a tőkeértelmezés jövőbeni formálása szolidabb, mérsékletesebb keretek között tartható.

1. FOGALMI TARTALMAK ÉS TŐKEFAJTÁK A KORAI KÖZGAZDASÁGTAN IDŐSZAKÁBAN

A tőke értelmezésével és a gazdaságban betöltött szerepével kapcsolatban már évszázadokkal ezelőtt eltérő magyarázatok láttak napvilágot, így nem meglepő, hogy a közgazdasági szókincset tartalmazó mai szótárak is több lehetséges megközelítést tárgyalnak. A szókészlet, illetőleg a rokonfogalmak gyűjteménye a pénzbeli javak, aktívák és eszközök (*asset*) fogalomkörétől kezdve, a felhalmozott kiadások (*accumulated expenditures*), a termelt/tartós javak (*physical (stock of)/durable goods*), a jövedelem (*income*), a pénz(összeg) (*sum of money*), a nyereség (*profit*), a tulajdon (*property*), a felhalmozott munka (*store-up labour*) kategóriáin keresztül, egészen a vagyon és a gazdagság (*wealth*) kifejezéseikig terjed (vö. Pearce, 1993 [1992]; Rutherford, 2002; Heyne et al., 2003 [1997]).

1.1. A TŐKE, MINT KERESKEDELMI TŐKE, BEFEKTETÉSRE LEHETŐSÉGET ADÓ PÉNZMENNYISÉG

Az *Adam Smith* munkásságát megelőző néhány évszázad főbb gazdaságfilozófiai irányzatai – merkantilizmus, fiziokratizmus – jelölték ki a tőkefogalom kiteljesedéséhez vezető út első állomását. A keresztes háborúk nyomában járt a városok kialakulása és ezzel kibontakozott a kereskedelem és a pénzgazdaság is. Az olasz tengerparti városokban már a 13. századtól jelentős szerepet játszott a bankárvilág, a pénz- és csekkváltás, illetve a Lombard-ügyletek is. A merkantilisták a monopóliumhelyzetre lehetőséget adó kereskedelmi tőke fontosságáról értekeztek

(Mátyás, 1999). A fiziokratizmus egyik kiemelkedő alakja, *Anne-Robert-Jacques Turgot* szerint a pénz pusztán árucikk, a pénzkölcsönzés pedig egyszerű bérleti viszony, ahol a tőketulajdonos a pénzét kockáztatja (Takaróné Gáll-Tamás, 1938). Általánosságban megállapítható, hogy a középkorban és az újkor első évszázadaiban a tőke alatt egyszerűen gazdagságot (*wealth*), pénzmennyiséget (*money*) és pénzalapot (*fund of money*) értettek, amelyből a korabeli vállalkozások újabb és újabb befektetéseket finanszírozhattak (Mitchell Innes, 1914; Cannan, 1921).

Arra már a klasszikus iskola jeles képviselője, *Jean-Baptiste Say* mutatott rá a későbbiekben, hogy a tőkés és a vállalkozó nem feltétlenül azonos személyek; Say elkülönítette a vállalkozó nyereség céljából végzett tervező munkáját, illetve a tőkés kamatszerezés céljából végzett pénzszolgáltatását. *Joseph A. Schumpeter* a tőkét kifejezetten a hitel fogalmával helyettesítette, és nem tartotta önálló termelő erőnek; a történeti iskola egyik tagja, *Werner Sombart* szerint a tőke nem más, mint csereértékek összessége, amely a kapitalista vállalat működésének alapja; az amerikai lélektani iskola egyik képviselője, *Frank Fetter* pedig ragaszkodott hozzá, hogy a tőke kizárólag a pénzre való utalással használható, és pusztán az árrendszer és az üzlet (piac) viszonylatában értelmezhető (Takaróné Gáll-Tamás, 1938; Hodgson, 2014).

Általánosságban megállapítható, hogy az a megközelítés, miszerint a tőke a kereskedésre és befektetésre alkalmas pénzmennyiség, a mai üzleti gyakorlatban is megmaradt és használatos; az üzletemberek továbbra is elsődlegesen csereértéket, valamint befektethető pénzmennyiséget értenek a fogalom alatt.

1.2. A TŐKE, MINT IPARI TŐKE, TERMELŐ TŐKE, A TERME- LÉSBŐL KINYERHETŐ ÉS ÚJRATERMELŐ ÉRTÉKTÖBBLET

A fogalomértelmezésben történt első elmozdulás előjelei már a fiziokratizmus időszakában tapasztalhatók, jelentősebb „áttörés” azonban a klasszikus polgári gazdaságtan időszakában következett be. A fiziokrata *François Quesnay* arról értekezett, hogy a termelő tőke megerősödött a kereskedelmi tőkével szemben, és a gazdaság újratermelése valójában a mezőgazdaságban lévő termelő tőke körforgása (Mátyás, 1999). *Turgot* is hangsúlyozta a földművelésbe fektetett eszközök fontosságát; szerinte a munka mellett ez biztosít tiszta hozadékot. Ezzel szemben a kapitalizmus kialakulásának fontos feltétele volt az ipar szerepének megerősödése, és az ipari termelés dominanciájával párosult a tőkének, mint a termelésből kinyert, és önmagát bővítetten újratermelő értéktöbbletként való felfogása (Kapitány Á.-Kapitány G., 2013).

A tőke, mint a termelés fokozását lehetővé tevő erő jóval nagy hangsúlyt kapott *Adam Smith* munkásságában, aki sem a munka, sem a tőke kizárólagossága mellett sem érvelt, noha mégis a munkát tartotta az érték igazi forrásának. *Smith* számára tehát a tőke egyaránt hasznot hozónak bizonyult, és a tőkeképződés eszközét a takarékoságban jelölte meg, amely megkönnyíti és lerövidíti

a munkafolyamatot, valamint fokozza a jólétet (vö. Smith, 1992 [1776]). A tőkeképződés megtakarításra való visszavezetését számos közgazdász is hangsúlyozta, így a klasszikus iskola számos tagja – közülük leginkább *Mac Vane* –, a mennyiségtani-matematikai iskola (avagy a határhaszon elmélet) képviselői, például *William S. Jevons*, *Leon Walras* és *Alfred Marshall*, továbbá az osztrák iskola nagy alakja, *Eugen von Böhm-Bawerk* is (Takaróné Gáll-Tamás, 1938). Olvasatukban a tőke elhalasztott élvezet; ahelyett, hogy a javakat a jelenben rögtön használnák fel, tartalékolják későbbi eredmények elérése céljából.

Megállapítható továbbá, hogy a korai közgazdaságtani munkák többsége első ízben helyezett jelentősebb hangsúlyt a tőkejavak birtoklásából fakadó társadalmi differenciálódás tanulmányozására; emellett többek között például *Max Weber* is hosszasan értekezett a birtoklás, az egyéni tulajdon, valamint a pénz és pénzjellegű tárgyak közötti összefüggésekről (vö. Weber, 1979 [1958]).

1.3. A TŐKE, MINT TULAJDONI TŐKE ÉS FELHALMOZOTT MUNKA

A korai közgazdászok és követőik gondolatrendszerében a tőkés és a munkás, a gép és a munka, illetve a profit és a munkabér közötti antagonizmusok kaptak jelentősebb hangsúlyt, és ezzel kapcsolatosan az egyik fő vizsgálati kérdésként adódott, hogy a tőke a munkával és a földdel egyenrangú termelési tényező-e. *David Ricardo* szerint a tőke a munkából keletkezik úgy, hogy a munkateljesítmények ellenértéke felgyülemlik (vö. Ricardo, 1991 [1817]). *Nassau W. Senior* számára mindenféle tőke az emberi erőfeszítés eredményeként, ugyanakkor mindenféle profit tőkeként fogható fel (Mátyás, 1999; Hodgson, 2014).

A tudományos szocializmus a munkát tartja egyetlen tőkeképző erőnek, a munkaeszközökkel az ember tulajdonképpen „meghosszabbítja természetes szerveit” (Szigeti, 1984, 54). Ezen kívül a szocializmus képviselői a finánciókére számtalan gyarmati rémtett és expanzionista agresszió fő „felbújtójaként” tekintettek (Polányi, 1997 [1946]). *Karl Marx* tőkefelfogása helyezte előtérbe a tőkének a múltban kifejtett élőmunka által termelt értéktöbbletre és haszonnal kecsegtető tényezőkre való korlátozását olyan termelési viszonyok között, ahol a munkásosztály nem birtokol termelőeszközöket, pusztán a termelés folytatásához veszi azokat igénybe. Szerinte a tőke olyan tulajdon, amelynek felhasználásával a tulajdonos ráfordításaihoz viszonyítva többlethozamra (profitra) tehet szert (vö. Marx, 1978 [1867]). Marx a tőke szerves összetételén az állandó tőke és a változó tőke, vagyis a termelési eszközökre és a munkaerő megvásárlására fordított tőke olyan értékviszonyát értette, amely tükrözi a felhasznált eszközök tömegének az azokat működésbe hozó eleven munka tömegéhez való viszonyát (Szentés, 2005); úgy is fogalmazhatunk, hogy a tőke a munkavégzők munkájával a termelésben létrehozott értéktöbblet, amelyet aztán újabb érték létrehozására használnak fel. Marxnál ugyanakkor a tőke történetileg meghatározott társadalmi viszony-

rendszer és formáció is, létrehozva azt, amit a marxista szóhasználat osztályviszonyoknak nevez (Szentes, 2005; Kapitány Á.–Kapitány G., 2013; Hodgson, 2014).

Megjegyzendő, hogy *John M. Keynes* számára rokonszenvesnek bizonyult a megközelítés miszerint mindent a munka termel, a munkát pedig a természeti erőforrások, a mesterségbeli tudás és a technika segíti; Keynes végsősoron azt vallja, hogy a munka tekintendő az egyetlen termelési tényezőnek (vö. Keynes, 1965 [1936]).

A korai és a modern közgazdaságtan úttörői, valamint a társadalomtudományi diszciplínák kortárs képviselői – a tőke fogalmán és annak gazdaságban betöltött szerepén kívül – eltérően határozták meg a tőke lehetséges fajtáit is. A klasszikus közgazdasági (politikai gazdaságtani) munkákban a tőke fizikai (anyag, megfogható) jellege volt az irányadó, amelyek leggyakrabban ellentétpárokban bukkantak fel:^[1]

- állandó tőke és változó tőke (Smith, 1776; Ricardo, 1817);
- reáltőke(-jóság) és termelt tőke (Schlözer, 1805; Müller, 1809);
- fizikai tőke és intellektuális tőke (Müller, 1809; List, 1841);
- magántőke és nemzeti tőke (List, 1841);
- állandó/konstans tőke és változó/variábilis tőke (Marx, 1867);
- földhöz kapcsolódó tőke és személyhez kötött tőke (Walras, 1874);
- aktív tőke(-jóság) és passzív tőke(-jóság) (Clark, 1908);
- pénztőke és reáltőke (Cassel, 1925).

Adam Smith és *David Ricardo* követői, mint például *James Mill*, *John S. Mill*, *John R. McCulloch*, *Nassau W. Senior*, avagy *John Rae* az állandó tőke–változó tőke dichotómiát emelték át munkáikban, azonban más klasszifikációkra, amelyek elsősorban németajkú közgazdászoktól származnak sokáig nem figyelt fel a közgazdász társadalom – ez alól csupán *Karl Marx magnum opusa* jelentett kivételt.

A 19. századból említhető az első olyan alternatív tőkefajta, amely a közgazdaságtanon kívül „látott napvilágot”. A skót jogász és író *George Combe* (1841) volt feltételezhetőleg az első, aki használta a politikai tőke kifejezést^[2]. A kortárs tanulmányok áttekintésekor megállapítható továbbá, hogy Combe politikai tőkéről alkotott felfogása alapján véve megfelel a kifejezés napjainkban használatos olvasatának (vö. Booth–Richard, 1998; Sørensen–Torfing, 2003).

[1] Az eredeti angol, német és francia nyelvű szövegek alapján: *fixed capital* és *variable capital* (Smith, 1776; Ricardo, 1817), *Grundkapital[produkt]* és *Kunstkapital[produkt]* (Schlözer, 1805), *physisches Capital* és *geistiges Capital* (Müller, 1809), *Waaren-Capital* és *Sachen-Capital* (Müller, 1809), *materielle[s] Kapital* és *geistige[s] Kapital* (List, 1841), *Privatkapital* és *Nationalkapital* (List, 1841), *constantes Kapital* és *variables Kapital* (Marx, 1867), *capital foncier* és *capital personnel* (Walras, 1874).

[2] Habár *Max Weber* (1968 [1922]) is foglalkozott a hatósági szervek és a politikai erők erőforrás-jellegével, ő nem jutott el a politikai tőke kifejezés megalkotásához.

2. FOGALMI TARTALMAK A MODERN KÖZGAZDASÁGTAN IDŐSZAKÁBAN

2.1. A TŐKE, MINT A TERMELŐ JAVAK HALMAZA

A marxi bírálattal szemben a neoklasszikus közgazdászok megközelítése arra a feltételezésre épült, hogy a fizikai tőke múltban végzett élők munkára való visszavezetése és munkaidőben való értékelésének elve a modern nagyipar gyakorlatában alkalmazhatatlan, a neoklasszikus növekedéelméletben így elsősorban a tőkeképződés és a tőkébe való beruházás vált hangsúlyossá (Mátyás, 1973). Ehhez kapcsolódóan a német történeti iskola képviselői szerint a fejlődés legmagasabb szakaszát a tőke domináns szerepe jellemzi a természet és a munka felett; *Leon Walras*nál a tőke már önálló termelési tényezőként jelent meg (Takaróné Gáll-Tamás, 1938). A tőke a határtermelőkenységi elmélet (marginális forradalom) integráns része lett.

Az amerikai lélektani iskola képviselője, *John B. Clark* a tőkét, mint termelő javak halmazát írta le, olyan állandó vagy folyamatos értékű munkaeszközként tekintett rá, amely maradandó termelő erőalap az emberiség kezében. Szerinte a tőkejavak a termelés folyamán megújulnak és átalakulnak élvezeti javakká. A passzív tőkejavak önállóan veszik ki részüket a termelési folyamatból és az aktív tőkejavakkal ellentétben nem párosulnak emberi munkaerővel (vö. Clark, 1908). Ennek nyomán széleskörben felismerést nyert, hogy a tőkét valójában az különbözteti meg a munkától és a földtől, hogy maga is a gazdasági tevékenység eredménye, valamint a további termelés alapjául szolgál.

Az osztrák iskola felfogása alapján – amely a 19. századból eredeztethető – a tőkét „kerülőutasság”, vertikálisan egymásra épülő és közvetett termelési folyamatok különböző fázisai jellemzik, heterogén tőkejavakból áll, és végsősoron nem más, mint a fogyasztási javak egy alternatív megnevezése (Braun, 2017). *Böhm-Bawerk* a tőkének merő anyagi értelmét adott, így a termelési viszonyokat elősegítő gazdasági viszonyokat nem tekintette tőkének. *Friedrich Hayek* követte Böhm-Bawerk tőkével kapcsolatos elméletét, hangsúlyozva, hogy a tőkejavak termelése számos és sokféle hosszúságú szakaszból áll (Wapshott, 2014).

John M. Keynes elfogadta a kerülőutasságot, a hosszan tartó fizikai körutakat igénybevevő folyamatok hatékonyságát, azonban hangsúlyozta, hogy adott munkaerő esetén felső határa van a hosszú körutakat igénylő folyamatokban előnyösen alkalmazható munkamennyiségnek; végsősoron a tőkét, mint beruházásokat ösztönző tényezőt definiálta (vö. Keynes, 1965 [1936]). Ez a felfogás később jó alapjául szolgált a keynesiánus alapokon nyugvó növekedési modelleknek; az állótőke például *John R. Hicks* modelljében nagy hangsúlyt kapott az *ex ante/ex post* megtakarítás és beruházás közötti különbségtétel alaposabb kifejtése nyomán (vö. Hicks, 1978 [1946]). Míg Keynes szerint a megtakarítások és a beruházások csak

az egyensúly feltételei között egyenlők, addig Hicks szerint az *ex post* megtakarítások és *ex post* beruházások közötti egyenlőség a közösségre, mint egészre nézve mindig teljesül, hiszen a gazdaságban minden tőkejóság valakinek a tulajdona^[3].

2.2. A TŐKE, MINT SZELLEMI ÉRTÉK(MÉRŐ)

Noha a tudás és a képzettség, illetve a megszerzésükhöz kötődő költségek tőkejellege már *William Petty*, *Adam Smith* és *Irving Fisher* munkásságban fellelhető, az emberi erőfeszítés és a tőkefogalom összekapcsolása lassan bontakozott ki a közgazdaságtanban^[4]. *Adam Müllernél* és *Friedrich Listnél* a tőkefogalom több mint pusztán anyagi vonatkozású tárgyi erőforrás, szerintük a szellemi termelő erő a hangsúlyos tényező, vagyis a tudás és a tapasztalat többet számítanak a munka eredményességében, mint a pénztőke (vö. Müller, 1809; List, 1841). A 20. század kezdetéig – *John B. Clark* (1887) megfogalmazásában – a tőke testesítette meg az „élettelen dolgokat”, míg a munka az „élő dolgokat”. *Thorstein Veblen* a nem megfogható erőforrásokat a gazdagság valódi forrásaként azonosította (vö. Veblen, 1908).

A századforduló után kapott jelentősebb figyelmet az emberi (humán) tőke kifejezés, miután felismerést nyert, hogy a fizikai tőke az emberi képességek nélkül semmit sem ér (és *vica versa*). Hodgson (2014) szerint feltételezhetőleg a hivatalnok és író *Sir William Cornwallis Harris* volt, aki 1842-ben a bombayi kormány számára készített jelentésben – a rabszolgaságra való utalással – használta elsőként az emberi tőke kifejezést. A fogalmat az elsők között *Knut Wicksell* (1938 [1901]), *Alfred Marshall* (1920) és *Arthur C. Pigou* (1928) írták le mélyrehatóbban, akik arra utaltak, hogy minden tőkebefektetés közül a legértékesebb az, amely az emberi tőkébe való befektetésre irányul. A humán tőke szókapcsolat előmozdításában és elterjedésében jelentős szerepe volt a szellemi erő (*brainpower*) és a testi erő (*brawn*) szétválasztásának (Schultz, 1959). A racionális gazdasági szereplők várakozásai alapján a kedvezőbb munkaerőpiaci lehetőségek felülmúlják az emberi tőke növelésére fordított időt és energiát, valamint a tanulással eltöltött idő alatt kiesett jövedelmet (Lengyel-Szántó, 1998). Az 1960-as évektől sorra jelentek meg a humán tőkébe való befektetéssel foglalkozó írások, valamint a humán tőke gazdasági növekedésben és fejlődésben betöltött szerepéhez és jelentőségéhez fűződő munkák (pl. Arrow, 1962; Becker, 1962; Uzawa, 1965; Romer, 1986; Lucas, 1988).

Az endogén növekedésemélet Arrow-féle modelljében a technológiai hala-

[3] Emellett Hicks szerint az *ex ante* beruházásoknak a termelési eszközöket és a tartós fogyasztási javakat magában foglaló anyagi tőke értéknövekményével kell azonosnak lennie (Hicks, 1978 [1946]).

[4] A termelés eszközeiről alkotott első megközelítésekben és értékítéletekben tetten érhető az anyagi és nem anyagi jellegű erőforrások közötti különbségtétel. Arisztotelész például „élő eszközökről” és „élettelen tárgyakról” értekezett *Politika* című munkájában (első könyv, negyedik szakasz, Szabó Miklós fordításában).

dás a „gyakorlat általi tanulás” (*learning by doing*) következménye, a technológia állapota az aggregált tőkeállomány függvénye, a Lucas-féle modellben viszont az emberi tőkébe történő beruházások által eredményezett tudásátzivárgások a technológiai fejlődés fő motorjai (Arrow, 1962; Lucas, 1988; Varga, 2011). *Sherwin Rosen* szócikke azokra a kutatási irányokra is rámutatott, amelyek oktatáspolitikai és munkaerőpiaci oldalról világítottak rá az emberi tőke jelentőségére (Rosen, 1991). *John W. Kendrick*, a gazdasági mérések egyik úttörője átfogóbban, az ún. ösztőke (*total capital*) hipotézisként tesztelte Schultzs elméletét, és kimutatta, hogy a gazdasági növekedés csupán részben visszavezethető a kutatás-fejlesztésre fordított beruházásokra (*tangible capital*), nagyobb része az emberi tőkébe történt beruházások eredménye (*nontangible capital*) (Kendrick, 1994).

3. FOGALMI TARTALMAK ÉS ÚJ TŐKEFAJTÁK A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

3.1. A TŐKE, MINT A KÖZÖSSÉGI EGYÜTTÉLÉS ÖSSZEKOVÁCSOLÓ ÖSSZETEVŐJE

Ugyan már *Karl Marx* is foglalkozott a tőke kollektív és társadalmi erejében rejlő lehetőségekkel, és a jelenség lényegét a munkások elszigeteltségének megszűntetésében látta (vö. Marx, 1978 [1867]; Lin, 2001), a tőke pozitív jelentéstartalmú közösségszervező és -egyesítő szerepe először *Lyda J. Hanifan* munkássága nyomán kapott jelentősebb hangsúlyt, többek között a társadalmi tőke szókapcsolat első ízben történő tisztázásának köszönhetően. Hanifan (1916) az egyéni jószándék, az emberi közösség, a szimpátia és a társadalmi érintkezés kulcsszavakkal írta le a társadalmi egységet, és ez később elvezetett annak felismeréséhez is, miszerint az emberi és közösségi erőforrások személyközi kapcsolatrendszerekbe ágyazottan jelennek meg, ti. az emberi tőke növekedését nagymértékben befolyásolják a társadalmi kapcsolathálóok (vö. Coleman, 1988).

A tőkefogalom ilyen olvasatú kiszélesítése – elsősorban a társadalmi és a kulturális erőforrások körére – nem közgazdasági gyökerű folyamat, hanem jellemzően más tudományterületeken – elsősorban az antropológiában és a szociológiában tett megfontolások következménye (Lengyel-Szántó, 1998). Az antropológiai-szociológiai megközelítések legfőképpen azt sugallják, hogy a tőke értelmezése átfog olyan társadalmi jelenségeket, mint például a (társadalmi) osztály, életstílus és jólét, kötelezettségek és elvárások, a (társadalmi) rétegződés, a szaktudás és annak elismerése, továbbá magában foglalja mindazokat az interperszonális kapcsolatokat és információcsatornákat, amelyek nyereségesek és hírnévhez vezetnek (Putnam, 1993; Giddens, 2003). A közösség tagjainak összetartozása teremtette meg napjainkban az önmegvalósító ember („*self-made-man*”) ideálképét is, az embert, aki maga termeli meg boldogulása feltételeit a megélt

státusz és elismerés „maximalizálásával”, egyben pedig a társadalom hasznos „erőforrásává” is válik. Ez a közösségi létforma egyre inkább a nagykomplexitású társadalmak sajátossága; egy olyan körülmény, amely révén az emberek érvényre tudják juttatni személyes érdekeiket a társadalomban, miközben megpróbálnak közösségre lenni, és közösségi emberré válni.

Bár a társadalmi tőke szókapcsolattal mélyrehatóbban az antropológus és szociológus *Pierre Bourdieu* foglalkozott elsőként (pl. Bourdieu–Passeron, 1970; Bourdieu, 1986 [1983]; 1987), a témakör közgazdasági gyökerei ennél valamivel régebbre nyúlnak vissza, mégpedig *Eugen R. von Böhm-Bawerk* és *John B. Clark* munkásságáig. El kell azonban ismerni, hogy a két közgazdász óriás mást értett a ’social capital’ kifejezés alatt, mint az utókor: írásaikban a (társadalmi) ösztökére utaltak, amelyet felhalmozott közös tőkerésztként értelmeztek a magántőkével szemben (vö. Böhm-Bawerk, 1930 [1888]; Clark, 1908)^[5].

Az elmúlt néhány évtizedben a bourdieu-i megközelítést alapul véve szociológusok és közgazdászok egyaránt vizsgálták a társadalmi tőke főbb jellegzetességeit és attribútumait (az elsők között például Coleman, 1988; Burt, 1992; Putnam, 1993), illetőleg jelentősebb szakpolitikai figyelmet is kapott a konceptualizálás és az operacionalizálás, a társadalmi tőke végsősoron a politikaorientált kutatások egyik kedvenc szlogenjévé vált (pl. Dasgupta–Seraldin, 1999; Fukuyama, 2000; OECD, 2001a; World Bank, 2006; UN, 2008; Scrivens–Smith, 2013).

A társadalmi tőke metaforával összefüggésben például *Ronald S. Burt*, a hálózatelmélet szakértője arra utalt, hogy a szókapcsolat háttérben az egyének és a csoportok célmegvalósító cselekvései nyomán kialakuló társadalmi- és versenyelőnyök húzódnak meg (Burt, 2001; Csizmadia, 2009). Ezzel szemben *John D. Mueller*, az etikai közgazdaságtan egyik kortárs képviselője elsősorban társadalmi, kulturális, vallási és spirituális „szívességekként” írta le az újkeletű tőkefogalmak lényegét, és mindezt hippói Szent Ágoston elgondolásaira vezette vissza (Mueller, 2015 [2010]).

Bourdieu kulturális tőkével és szimbolikus tőkével kapcsolatos megfontolásai – a társadalmi tőkéhez hasonlóan – azért tettek szert széleskörű népszerűsége, mivel valódi tartalmuk igencsak lazán és tágan kidolgozott maradt, így lehetőséget biztosított mind a tudomány művelőinek, mind a szakpolitikuskoknak és a szakértőknek, hogy különféle magyarázatokkal álljanak elő a jelenségekkel kapcsolatban. A kulturális tőke fogalomkörében például a művészeti alkotásokat olyan hasznos közösségi javakként azonosították, amellyel megfelelően indokolható a kulturális javak és szolgáltatások előállításának, illetve a művészi tevékenységek támogatásának finanszírozása (vö. Thorsby, 1999),

[5] Böhm-Bawerk valójában soha nem szándékozott a ’társadalmi’ jelzöt használni, *Geschichte und Kritik der Kapitalzins-Theorien* című német nyelven megjelent munkájának első kiadásában nem is szerepelt a társadalmi tőke kifejezés. E mű angol nyelvre fordítója, *William Smart* volt az, aki a *The Positive Theory of Capital* c. könyvben használta a társadalmi tőke szókapcsolatot. A *Geschichte ...* későbbi kiadásában azonban már megjelent a közösség (a társadalom) tőkéje és a magántőke között különbségtétel („*der volks-(sozial-)wirtschaftliche Kapitalbegriff*” és „*der individualwirtschaftliche Kapitalbegriff*”) (vö. Böhm-Bawerk, 1921 [1884], 5).

elsősorban az emberbarátság erősítése céljából (Ulibarri, 2000). A szimbolikus tőkével összefüggésben a különböző tőkefajták átalakítása, konvertálása, (re-)konverziója kapott jelentősebb hangsúlyt, illetve a kifejezés a társadalmi kapcsolatokkal, az elismeréssel, illetve a társadalmi egyenlőtlenséggel kapcsolatos kutatások kedvelt alapfogalmává vált (vö. Basaran–Olsson, 2017).

3.2. TOVÁBBI TŐKEÉRTELMEZÉSEK ÉS TŐKEFAJTÁK

A gazdaságtudományi hátterű alternatív tőkefajták mindenekelőtt az alkalmazott gazdaságtan részterületein bukkannak fel. Noha a természeti tőke fogalmát francia nyelven 1833-ban *Auguste Walras*, angol nyelven pedig 1849-ben *Ebenezer Jones* említették először (Missemer, 2018), valamint a közgazdasági szakirodalomban is régóta ismeretes a fogalom (vö. Hotelling, 1931; Herfindahl–Kneese, 1974; Solow, 1974), a kortárs ökológiai gazdaságtan képviselői a londoni iskolához kötik a szókapcsolat széleskörű népszerűsítését (Victor, 1991). Az 1980-as évek végétől a témakörben növekvő számú tanulmány és könyv jelent meg, az elsők között Ahmad és társai (1989), Pearce és Turner (1990), Pearce és társai (1990), továbbá Costanza és Daly (1992) tollából.

A stratégiai menedzsment művelői nagyszámú alternatív tőkefajtaival „rukkoltak elő” az ezredforduló előtt. Mintzberg és társai (1998) szerint a stratégiai menedzsment többek közt azért válhatott „divattá” az 1990-es években, mert a stratégiaépítés a dinamikus képességek és kollektív tanulási folyamatok fokozásán alapult (vö. Hamel–Prahalad, 1990), és ez a megközelítés a tőkeértelmezésben is új távlatokat nyitott. Storberg (2002) munkája mélyrehatóan összegezte, hogy az új tőke megközelítés magába olvasztja a tudásmenedzsmenttel, az információs technológiákkal, a szervezeti struktúrákkal, a társadalmi hálózatokkal, a hálózatokba ágyazott erőforrásokkal, az információáramlással és a szervezeti képességekkel kapcsolatos ismereteket. Valójában, e terület képviselőit az a cél vezérelte, hogy bizonyos jelenségek vagy folyamatok fontosságát – például a vállalatok számolatlan vagyoniállományát – a tőke szó mellérendelésével hangsúlyozzák. Így született meg az intellektuális tőke (Galbraith, 1967; Stewart, 1991; Brooking, 1996), az intézményi és strukturális tőke, illetőleg a vásárlói és kapcsolati tőke fogalma (ez utóbbiak az intellektuális tőke lehetséges komponensei) (Edvinsson–Malone, 1997; Stewart, 1997; Roos G.–Roos J., 1997; Tomer, 1999).

A tőkefajták áttekintése ezen a ponton nem fejeződik be, sőt az ezredforduló után újabb lendületet vett az újkeletű tőkeértelmezések bevezetése. Az urbanista *Richard Florida* (2002) például a kreatív osztály és a kreatív tőke kifejezéseket vezette be a köztudatba. *Thomas Piketty* (2015 [2013]) nagyívű munkájában megkérdőjelezte az emberi tőke diadalmenetét, e helyett a rabszolgatőke fogalmára koncentrált. A modern regionális tudományban (regionális gazdaságtanban) a tőkefajták szerves egységet alkotnak, amelyek egymás hatását felerősíthetik a helyi gazdaságban (pl. Kitson et al., 2004; McCann, 2006; Huggins–Izushi, 2008); mi több, e tudományterület önálló tőkefogalmat is alkotott, amely területi tőkeként ismeretes (LEADER EO, 1999; OECD, 2001b; Camagni, 2008).

Svendsen és szerzőtársa (2003, 627) tanulmányukban így utaltak az ezredforduló környékén használatos (divatos) tőkefajták tömeges megjelenésére: „... az ismert közgazdasági [tőke]fogalmak (pénz-, reál-, állami/köz-, kockázati, emberi, társadalmi) mellett a kutatók legalább tizenhat alternatív tőkefajtát tartanak számon: vallási, intellektuális, természeti, digitális, pszichológiai, nyelvi, érzelmi, szimbolikus, kulturális, morális, politikai, endogén, hálózati, családi, tudás- és szervezeti tőke”. Hodgson (2014) a „tőkeözönről” (*plethora of capitals*) még átfogóbb képet festett, amely a fenti felsoroláson túl olyan tőkeformákat is magában foglal, mint az akadémiai, a bizalmi, az erotikus, az egészségi, az intézményi, a kognitív, a környezeti, az önuralmi, a reputációs, a spirituális, a személyi, avagy az utcai tőke. Végül, magam – az említett tőkeformákon túl – egyéb típusokat is találtam a szakirodalom áttekintésekor, például az épített, az infrastrukturális, az ökológiai, a települési és a vállalkozói tőke lehetséges értelmezéseit (Tóth, 2015).

4. A FOGALMI TARTALMAK REDUKÁLÁSA A FŐIRÁNYOKRA

Bár a fentiekből látható, hogy a tőke (*capital*) kifejezés régóta szerves részét képezi a közgazdaságtudományi témájú munkáknak, értelmezése körül már megjelenését követően nagy viták folytak. Kétségtelen, hogy a tőke azon alapfogalmak közé tartozik, amelyek hozzájárulnak a közgazdaságtudomány „összeforrasztásához”, ugyanakkor a kifejezés az első olyan sarokkövet is kijelöli, amely az erőforrások köréről és a gazdálkodásról alkotott alapelvekkel kapcsolatos polémiákhoz vezet el.

Bliss (1975, vii) szerint „amennyiben a közgazdászok egyetértének a tőke elméletét illetően, akkor egyszeriben minden másban is megegyeznek majd”. Ezen idealisztikus felfogás azt sugallja, hogy a tőke nem más, mint minden gazdasági jelenség 'alfája' és 'omegája', hiszen a megegyezésem tőkefogalom megalkotása automatikusan el fog vezetni minden egyéb közgazdasági jelenség és összefüggés feltárásához, illetve alapos megértéséhez. Fetter (1900) jóval baljósabban fogalmazott, mivel olvasatában minden további vita, amely a tőke pontos értelmezésének és elméletének kimunkálásra irányul időpocsékolás, hiszen már a korai közgazdaságtan képviselői is túl sok lehetséges megközelítést tárgyaltak a jelenséggel kapcsolatban; a szerző mindezt egy későbbi munkájában így összegezte: „könnyelműség azt gondolni, hogy valaha is rendet lehet teremteni ebben a terminológiai káoszban” (Fetter, 1937, 5).

Lachmann (1956) szerint a tőkefogalom mindig vitatható volt, és a közgazdászok felhagytak azzal, hogy a tőkeelmélettel kapcsolatos legalapvetőbb kérdéseket megválaszolják, illetőleg, ha fel is tettek a témakört illető kérdéseket, akkor azok helytelenek voltak (Solow, 1963). Hirschleifer (1970) és Hausman (1981) még erélyesebben fogalmaztak; előbbi szerint a tőke az óriási rendezetlenség kiindulópontja, utóbbi olvasatában a szerteágazó elméletek teszik lehetetlenné a tőke valódi sajátosságainak megértését. Hennings (1987) rávilágított

arra is, hogy a tőkefogalommal kapcsolatos nézeteltérések mellett legalább annyira fontos szerepet játszik annak az antagonizmusnak a vizsgálata, amely termelési tényezők fogalmköréből ered, vagyis az a kérdés, hogy valójában mit is tekintünk termelési tényezőknél?

Megállapítható, hogy a tőkéről alkotott vélemények leginkább sok egymás mellett futó álláspont halmazaként írhatók le. Minél inkább közismert vagy gyakrabban használt egy terminus, annál több, sokszor ellentmondásos jelentésszerűen rakódhat rá. Ennek fényében különös, hogy a közgazdasági szakkönyvek úgy mutatják be a tőkeelméletet, mintha az egy jól definiált koncepció lenne (Burmeister, 2000). Helyesebbnek tűnik inkább úgy fogalmazni, hogy „a tőke mindig titokzatos homályba burkolózott” (De Soto 2001, 63), és miként etimológiai gyökere (capitalis 'fejrész') sugallja, csupán az elme segítségével fedezhető fel, olyan analógia alapján, hogy a pénztőkéből úgy hajt ki a kamat, ahogy a szőlőtőkéből ('fatő'-ből) a vesszők, hogy termést hozzanak. Piketty (2015 [2013]) szerint a tőke elmélete elvont és eszmei, érzésvilággal telített, valamint a tőke tiszta elmélete továbbra is hasznos, és valószínűleg nélkülözhetetlen marad a jövőben is.

Egyrészt megállapítható, hogy egy-egy közgazdasági iskola nézetrendszerében viszonylag jól tükröződik a tőkéről alkotott felfogás, másrészt elmondható az is, hogy a nagy jelentőségű klasszikus közgazdászok között nem akadt olyan, akinek ne lett volna letisztult filozófiai nézete a fogalmat illetően. Mivel az egyes szemléletek természetesen sok különbözőséget mutattak, így nem meglepő, hogy a korai közgazdaságtan időszakában sem beszélhetünk megegyezéses tőkeértelmezésről. Valójában a tőkeelmélet „életútját” számos polémia kísérte végig, amelyek közül a modern közgazdaságtan időszakában leggyakrabban az angliai Cambridge Egyetem és a massachusetts-i neoklasszikus iskola közötti nézeteltérést (ún. Cambridge-i tőkevitá, *Cambridge capital controversy*) (Harcourt, 1969; Stiglitz, 1974), illetőleg a tőkeértékelés és tőkemérés körüli diskurzust (Hicks, 1974; Kirzner, 1976) szokás megemlíteni (ez utóbbi a „materialist” és a „fundist” irányzat, valamint az osztrák iskola képviselőinek körében zajlott).

Az antropológiai és a szociológiai eredetű tőkeértelmezések kimunkálását – amelyek a társadalmi és kulturális természetű erőforrások körére is kiterjednek – nem jellemzik éles viták. A tőke újabb keletű értelmezési lehetőségeivel kapcsolatban az 1980-as évek jelentették a nagy változást; ekkor kezdődtek el azok a folyamatok, amelyek a tőkefogalom többirányú kiszélesítését eredményezték. Lin (2001) és Storberg (2002) szerint a tőkefelfogás szélesítésének utolsó négy-öt évtizedét az új tőke (*neo-capital*) korának is nevezhetjük.

Az antropológiai-szociológiai megközelítések legfőképpen azt sugallják, hogy a tőke értelmezése átfog olyan társadalmi jelenségeket, mint például a (társadalmi) osztály (*class*), életstílus (*lifestyle*), jólét (*welfare*), a (társadalmi) rétegződés (*stratification*), a társadalmi egyenlőtlenségek (*social inequalities*), a szaktudás és annak elismerése (*reputation for competence*), továbbá magában foglalja mindazokat az interperszonális kapcsolatokat, amelyek nyereségesek és hírnévhez vezetnek (*respectability*) (vö. Putnam, 1993; Giddens, 2003). Az ehhez kapcsolódó

részletesebb magyarázatok számos elméleti okfejtésben és empirikus elemzésben fellelhetők (pl. Bourdieu–Passeron, 1970; DiMaggio–Mohr, 1985; Flap–De Graaf, 1986; Bourdieu, 1986 [1983]; 1987; Savage et al., 1992; Anheier et al., 1995).

Habár a tőketényező, valamint az emberi képességek és az emberek közötti interakciók pozitív asszociációja a közgazdaságtanban sem újdonság, a szociológus társadalom valamivel korábban értekezett a tőke és a gazdasági fejlettség újszerű összefüggéseiről: minél magasabb a képzettség, annál nagyobb a presztízs és az elismerés (vö. Bourdieu, 1986 [1983]), minél erősebb a kötés (vö. Granovetter, 1973), valamint minél erősebb a bizalom (vö. Fukuyama, 1995), annál nagyobb a gazdasági fejlődés és a társadalmi jólét emelkedésének valószínűsége (vö. Stiglitz, 1999).

Összevetve, *amíg a közgazdaságtanban a tőke a termelési tényezők egyikére, addig a szociológiában az emberi lét és a társadalmi együttélés hasznos és jótékony produktumaira, illetőleg hozadékaira vonatkozik.* Ez utóbbi felfogás azt tükrözi, hogy a tőke egyrészt olyan társadalmi és kulturális javakban tárgyiasítható, amelyeket tapasztalattal és műveltséggel rendelkező emberi lények állítanak elő, másrészt olyan tartós készségek formájában létezik, amelyek értékes és jellegzetes tulajdonságokat kölcsönöznek egy adott csoportnak vagy közösségnek (vö. Bourdieu, 1986 [1983]). Vagyis olyan tényezőkről van szó, amelyek az egyén számára személyes anyagi és nem anyagi haszonnal, a közösség és a társadalom számára pedig társadalmilag szükséges jóval kecsegtetnek. Továbbá, amíg a közgazdaságtanban a tőkét a gazdálkozó egyének (*individuals*) használják javak és szolgáltatások előállítására, addig a szociológiában a közösségi (társadalmi) kapcsolatokkal rendelkező művelt személyek birtokolják (*person, people*). Előbbi felfogásban az erőforrásjelleg (*resource*) a lényeges, utóbbiban – közgazdasági olvasatban – inkább hozadék és teljesítmény (*yield*) tükröződik.

A tőke legmodernebb értelmezésében két véglet találkozik: *egyrészt a gazdálkodási-termelési folyamatban rejlő töretlen és érzéketlen anyagiasság, másrészt az emberi produktum, együttélés és együttműködés magasba törő szárnyalása.* E kettősség napjainkban szerencsés együttállást is eredményezhet, hiszen a tőkével szemben tapasztalható destruktív érzelmek jelentős része eloszlatható, ha a kifejezést nem csupán a gazdaságság, a pénz és a materializált eszközök szinonimájaként fogjuk fel. Mitchell Innes (1914) ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy ugyan minden bankár és kereskedő a tőke egyetlen egy formáját vallja, és ez a pénz, azonban minden közgazdász arra a hipotézisre alapozza tanulmányait, hogy a tőke nem pusztán pénz. O’Sullivan (2016) olvasatában a tőke, mint fizikai kvantitás ugyan még széleskörben elfogadott, ám napjainkban ez a felfogás már nem követelmény. Keltségtelen, hogy mind a természet, mind az ember által előállított tényezőkben, eszközökben, illetve az emberi képességekben létezhet egy ’potenciális energia’ és ’erő’, amely több mint pusztán anyagi prosperitás és siker, mindazonáltal a tőke nem megfogható, immateriális olvasatának számos összetevője máig homályos a társadalomtudományi közösség számára.

5. INTERMEZZO: RÖVID MEGJEGYZÉSEK AZ ALTERNATÍV TŐKEFAJTÁKAT ÖVEZŐ MÉRÉSI DILEMMÁKHOZ

Hicks (1981, 204) szerint a tőke mérési szempontjainak kidolgozása a „legkellemtlenebb feladatok közé tartozik, amellyel a közgazdászok valaha is megbízták a statisztikusokat”. Bár nyilvánvaló, hogy milyen tetemes munka zajlott az alternatív tőkefajták operacionalizálása tekintetében – különös tekintettel a társadalmi tőkére (vö. Deth, 2003; Westlund, 2006), a kulturális tőkére (újabban Špaček, 2017) és a természeti tőkére (újabban Helm, 2015) – a kutatók továbbra is tanácsalanosok a precíz tőkemérés kérdésének egyértelmű tisztázását illetően.

Az alternatív tőkefajtákat számos empirikus kutatás keretében hozták összefüggésbe a gazdasági és társadalmi fejlettséggel, a fenntartható fejlődéssel, a nemzetek, a régiók és a vállalatok versenyképességével, avagy éppen a gazdasági, a társadalmi és a területi kohézióval. A kutatók egy jelentős csoportja szkeptikus az elvégzett felmérésekkel szemben, különös tekintettel az adatgyűjtéssel, az adatkezeléssel, a modellépítéssel és az indikátorképzéssel összefüggő aggályok miatt. A mérések megbízhatóságának megkérdőjelezésével – a társadalmi tőke esetében lásd például Elster (1997), Arrow (1999), Solow (1999), Robison et al. (2002), avagy Deth (2003) közleményeit – többen amellettt érveltek, hogy a tőkeméréssel a jövőben nem is szükséges foglalkozni. Az alábbiakban három rövid pontban összegzem az alternatív tőkefajtákat övező általános mérési dilemmákat:

1. *A jelenlegi módszertani megközelítések nem teszik lehetővé az alternatív tőkefajtákhoz kapcsolható jelenségek indikátorokkal való tökéletes leképezését.* Ez arra vezethető vissza, hogy a kulturális, társadalmi és környezeti jelenségek csupán egy szűk metszete becsülhető ún. közelítő (*proxy*) változók bevonásával, vagyis az új tőke összetevőinek jelentős részét az alkalmazott módszerek és operacionalizálási eljárások „nem fedik fel”. Nincs is egységes recept arra vonatkozóan, hogy mely indikátorok bevonása indokolt, illetőleg számos esetben az előállított mutatók kimeneti (*outcome*) jellegűek, ahelyett, hogy a vizsgált jelenségek tőke-, tehát erőforrásjellegét (*input*) hangsúlyoznák. Idősoros vizsgálatok esetében előfordulhat továbbá, hogy az alternatív tőkefajták leírására használt mutatók növekedést jeleznek, amely hatására a gazdaság teljesítőképessége ugyan javulhat, azonban fizikálisan semmilyen új termék nem jött létre. E jelenségek zöme közgazdasági olvasatban inkább a kognitív tényezők és az extern hatások körébe sorolható, nem pedig a tőke (tőkejavak) fogalmkörébe.

2. *Az alternatív tőkefajták a heterogén tőke gondolatköréhez kapcsolódnak, így aggregálásuk komoly dilemmákat vet fel.* A tőke aggregálása – amely a Cambridge-i közgazdasági tőkeviták sarkalatos kérdése – a tőkétényező homogén vs. heterogén jellegére vezethető vissza (pl. Solow, 1956; Hahn, 1966; Caton-Shell,

1971): a heterogén tőke gondolata nem teszi lehetővé az aggregált termelési függvény használatát. Az újtőke megközelítés ez utóbbi felfogást erősíti a sokszínű, gyakran egymással össze nem hasonlítható, egyedi kulturális, társadalmi és természeti jelenség hangsúlyozásával. Ebből pedig az következik, hogy sokkal óvatosabb kutatómódszertani stratégiák kidolgozása indokolt az aggregált mérésekben rejlő „csapdák” elkerülése érdekében.

3. *A különböző esettanulmányok eltérő operacionalizálási eljárások kidolgozását igénylik.* A nemzetközi megbízásos kutatások fő célja az alternatív tőkefajták esetében (is) egyfajta univerzalizálható modellalkotás, amelyek sajnálatos módon elrejtik a kulturális, társadalmi és természeti jelenségek egyedi voltát. A kvantitatív jellegű kutatások ugyan lehetővé teszik az országok, a régiók, a vállalatok, avagy emberek csoportjainak összehasonlítását, azonban feltételezhető, hogy sok felesleges munka van az emberi lét és a társadalmi együttélés hasznos és jótékony produktumai, hozzáadécai mögött álló tényezők metrikus skálán való mérési szempontjainak fáradságos kialakításában. Az újtőkefajták esetében valójában nem a komparatív elemzések nyomán feltárt hasonlóságok és különbségek ütköztetése az érdekes, hanem a térségenként és közösségenként eltérő gazdasági és társadalmi feltételek nyomán kialakuló egyedi, sajátos, gyakran össze nem vehető jelenségek tanulmányozása.

6. A TŐKE SZOLID ÉRTELMEZÉSÉNEK FŐBB PILLÉREI – EGY HOSSZÚTÁVÚ KUTATÁSI PROGRAM KELLÉKEI

Amikor e cikk keretei között állást foglalok a tőkeértelmezésről és a tőke lehetséges fajtáiról, akkor abból indulok ki, hogy a jelenségről alkotott modern társadalomtudományi felfogás tökéletesítése céljából nem azt kell kutatni, hogy mire nem gondoltak a témakörrel foglalkozó tudósok, hanem a meglévő ismeretanyagot kell gondosan újra-, illetve átgondolni, továbbá rendszerezni.

Bár a politikai közgazdaságtan időszakában használt, illetőleg azelőtt bevezetett tőkeértelmezésekhez való visszatérés egyszerűsége miatt vonzóknak tűnik, feltételezhetőleg nem ebben rejlik a kortárs tudományi gondolkodást előmozdító legrelevánsabb opció: egy ilyen elmozdulás (visszalépés) mellett az elmúlt bő fél évszázadnyi grandiózus kutatómunka hiábavalónak tűnne, illetőleg a tudományos közösség számos képviselőjében is erős ellenszenv ébredne.

Ezzel szemben, a klasszikus felfogás és az újtőke irányzatok kombinálása, „összeolvasztása” több konkrét eredményre vezethet. A tőke korai közgazdaságtani értelmezése továbbra is szükséges, azonban nem elégséges, így a tőkéről alkotott gondolkodásmód kiegészítendő mindazokkal a megközelítésekkel, amelyek gazdálkodási (üzleti) szempontból relevánsak, hangsúlyozzák a kapcsolódó jelenségek „erőforrásjellegét”, avagy hozzájárulását a gazdasági értékteremtéshez.

Nagy út áll viszont e kérdések egyértelmű tisztázása előtt, legfőképpen azért, mert az alternatív tőkefajták jelentőségének felértékelődésével komoly tudományos jellegű vizsgálati kérdésként adódik, hogy miként óvható meg a tőke értelmezése a további felhígulástól és fragmentálódástól? Gátat lehet-e szabni annak a folyamatnak, hogy a tőke kifejezéshez további jelzői szerkezetek tapadjanak, hol vannak a tőke, mint gyűjtőfogalom „határai”?

Mivel az alternatív tőkefajták megjelenéséről alkotott vélemények rendkívül megosztják a tudományos közösséget, nevezetesen, hogy az új tőke formái miként járulnak hozzá a közgazdaságtudomány fejlődéséhez, elősegítik-e a tudományos gondolkodást, ezért ezen a ponton egy olyan séma alapjainak meghatározására teszek kísérletet, amely segítségével a tőkeértelmezés józan és szolid keretek között tartható. Ezzel összefüggésben az alábbi ajánlások tehetők:

1. *Egy szolidabb tőkeértelmezés kidolgozása kapcsán a fogalmak mértéktartó (fegyelmezett) használata javasolandó*, amely kisebbfajta rugalmasságot és változatosságot tesz lehetővé a terminológiai preferenciákban, mindazonáltal nyitott, de kellően kritikus az újszerű megközelítésekre (vö. Klimoski, 1991). Az elméletépítésnek tehát egy mértéktartó és magabiztos „kritériumválasztáson” ajánlatos alapulnia, amely a már meglévő tudásanyag átemelése mellett az önálló elképzelések megfogalmazásának is teret ad (vö. Weick, 1989). Hodgson (2014) szerint ugyan nincs szabály arra, hogy a tőkefogalomba mi érthető bele (illetőleg mi nem), ugyanakkor – és ezt már jelen tanulmány szerzője teszi hozzá – ez nem jelenti azt, hogy minden értelmezés és olvasat automatikusan legitimálható, legfőképpen a tudományos szakkifejezések esetében. Az antropológiai és szociológiai nézőpontok integrálása hasznosnak bizonyulhat, azonban az egyesítési lehetőségek áttekintését és végrehajtását a közgazdász társadalom képviselőinek kellene elvégeznie. Az eddigi tőkefelfogások szintetizálását azokra a közgazdászokra kellene bízni, akik nyitottak az interdiszciplináris megközelítésekre, ugyanakkor kellően kritikusak az új fogalmak térnyerésével szemben. Ez természetesen szükségessé teszi, hogy időt szánjanak a jelenség tanulmányozására, azért, hogy a lehető legtöbb megjelenési formáját meg tudják figyelni.

2. *A tőke szolid értelmezését a pozitív közgazdaságtanra javallott alapozni*, semmint a normatív megközelítésre, amelyet számos esetben a nemzetközi szervezetek „menedzselnek”, és amely megközelítéseket a nemzeti szintű szakpolitikák egyszerűen átemelnek saját gyakorlataikba. A kutatók külföldön és hazánkban egyaránt számos megbízásos kutatás keretében „léptek fel” egy-egy alternatív tőkefajtával összefüggő koncepcióalkotási és operacionalizálási szándékkal, amelyek az újdonság erejével „robbantak be” a köztudatba. Nem szándék a megbízásos kutatásokkal szemben ellenszenvet ébreszteni, ugyanis sok esetben komoly erősségnek is minősülhet az ilyen jellegű vizsgálatok révén felhalmozódó tudás, azonban kellő óvatossággal kell eljárni, hogy tudományosan elfogadható

megállapítások, következtetések is megfogalmazódjanak. A szakértők és szakpolitikusok általában „gyorsabban kívánnak lépni”, amely túlnyomó esetben rapid-elemzéseket tesz lehetővé.

Nem célravezető továbbá, hogy a tőke szolid értelmezése az alkalmazott gazdaságtanhoz kapcsolható részterületek központi témája legyen. A vállalati menedzsment kérdéseivel foglalkozó szakemberek sok félreérthető alternatív tőkefogalmat alkottak. E terület képviselőit legfőképpen az a szándék vezérelte, hogy bizonyos kevésbé materializálható vállalati jelenség, avagy folyamat fontosságát a tőke szó mellérendelésével hangsúlyozzák. Több esetben valójában nem is tőkefajtról van szó, hanem a vállalkozások számolatlan vagyonállományának megragadására szolgáló fogalmak megalkotásáról, amelyek egyszerűbbnek „csengnek” a bonyolultabb körülírások helyett.

3. *A tőke szolid értelmezése szükségessé teszi néhány korai közgazdaságtani értekezés újraolvasását.* Habár az alternatív tőkefajták gyökereiről többnyire nem szükséges történeti távlatokban értekezni, az elmélettörténeti kérdésekkel foglalkozó közgazdászok fontos adalékokat tárhatnak fel egy-egy korábbi közgazdasági műben és értekezésben való elmélyedéssel az alternatív tőkefajtákhoz kapcsolható jelenségek kapcsán. Természetesen ez esetben nem cél a politikai, a filozófiai, a vallási, avagy a morális állapotok és körülmények (*context*) megragadása és reprodukálása, csupán a szövegkörnyezetben (*text*) való alaposabb elmélyedés szükséges (vö. Skinner, 1969). Hodgson (2014) szerint a tőkejelenség helytálló értelmezése céljából a kortárs közgazdászoknak sokkal többet kellene olvasni olyan szerzőktől, mint *Frank A. Fetter*, *Werner Sombart*, *Alfred Mitchell Innes*, *John A. Hobson*, *Max Weber*, illetve *Joseph A. Schumpeter*. A német nyelvű szakirodalom feltárása is széles távlatokat kínál, hiszen a tőkefajták dichotóm párokként való rendszerezése több esetben németajkú szerzőtől származik (pl. *Friedrich List*, *Adam Müller*, *Christian von Schlözer*).

4. *A tőke szolid értelmezése szükségessé teszi a témában elsőként megjelent antropológiai-szociológiai jellegű szakirodalom újraolvasását a kutatási indítékok megértése céljából.* Napjainkban többnyire elsikkad annak a lényeges kérdésnek a feltevése, hogy valójában mit is értettek az új tőke fogalomkörébe sorolható kifejezések első használói a tőkejelenség alatt, továbbá, hogy a fogalmakat a későbbiekben átvevő kutatók miként módosították, alakították át az eredeti értelmezéseket? Az alternatív tőkefajták mai jelentése többnyire eltér azok eredeti meghatározásától. Bourdieu számára például a legfontosabb támpont az volt, hogy az önzés által vezérelt gazdasági gyakorlatból eredeztethető tőkefogalmon túl a társadalmi életben fellelhető, egymásba transzformálható, kevésbé közvetlen tartalmat képviselő, illetőleg az eredeti fogalom komor jellegét enyhítő tőkeformákat definiáljon. Bourdieu szerint végsősoron a tőke személyes tulajdonsággá átalakult vagy elsajátított erőforrás, képesség és jószág (Farkas, 2013). A kutatási indítékok rendszerbe foglalása nagy haszonnal szolgálna az alternatív tőkefajták hátterének megértését illetően.

5. *A tőke szolid értelmezése világos fogalmi elhatárolásokat igényel az alternatív tőkefajták erőforrásjellegének és gazdasági folyamatban való szerepének tisztázása céljából.* A kortárs szakirodalmakat szemlélve ajánlatos eldönteni, hogy az alternatív tőkefajtákhoz szorosan kapcsolt kifejezések (pl. hálózatok és összeköttetés, civil elköteleződés és szerepvállalás, kollektív tanulás, tudás és kreativitás, presztízs, elismerés, reputáció, tolerancia, bizalom, kulturális és művészeti javak) hogyan kapcsolódnak a termelési folyamathoz, még abban az esetben is, ha lazán kapcsolódnak a termelési tényezők fogalmköréhez. Az alternatív felfogáshoz tapadó kifejezések egy része leginkább egy másik fontos közgazdasági alapfolyamathoz, a csere folyamatához, illetve a társadalmi együttélés hozadékainak elismeréhez, valamint a társadalmi kohézió jellegzetességeinek leírásához kapcsolódik. Ajánlatos tehát átgondolni, hogy értelmezhető-e a tőke azon jelenségek esetében, amelyek nem a termelő folyamatokhoz, de végsősoron az értékteremtéshez kapcsolódnak.

6. *A tőke szolid értelmezésének megalapozásakor óvatos mérlegelést igényelnek az ún. tőkeattribútumok.* Az egyes kutatók tudományos pályafutásuk során többnyire egyetlen vagy néhány tőkefajtával foglalkoznak, holott az alternatív tőkefajták tőkejellegét szimultán tanácsos tisztázni. A tőkeszerű tulajdonságok mérlegelésekor számos feltétel együttes teljesülését érdemes megvizsgálni. A tőkejelleggel kapcsolatos lehetséges problémák feltárására több kiindulópontot is kínál a szakirodalom. Adler és Kwon (2000) például az alábbi nézőpontokat emelték ki a társadalmi tőke tőkejellegének tárgyalásakor: befektetés jövőbeni haszon érdekében, konvertálhatóság, helyettesíthetőség, karbantartás, romlékonyság (értékvesztés), közjószág jelleg és fellelhetőség. Robison és társai (2002) részben hasonló szempontokra hívták fel a figyelmet: átalakíthatóság (konvertálhatóság), tartósság, rugalmasság, helyettesíthetőség, karbantartás, kiszámíthatóság, befektetésre való alkalmasság, elidegeníthetőség. A fenti attribútumok mérlegelése a tőkeformák közötti összevetésben is érdekes; egy ilyen vizsgálat eredményképpen a tőke metafora feltételezhetőleg alaposabb megvilágításba kerülhetne.

7. *A tőke szolid értelmezése magában foglalja annak felismerését, hogy az új tőke fogalmköréhez kapcsolható jelenségek lényege az egyediség és nem az összehasonlíthatóság.* A tőkeméréssel összefüggő kérdések jó része továbbra is megválaszolatlan. A dilemmák jelentős része abból fakad, hogy nem létezik univerzálisan alkalmazható és minden szempontot figyelembevevő tőkemérési „recept”. Érdemes a tudományos közösség figyelmét a tőkefajtákban rejlő, társadalmanként és közösségenként eltérő jellegzetességekre összepontosítani, még abban az esetben is, ha ez nem teszi lehetővé az aggregálást és az összehasonlíthatóságot. A tőke heterogenitása miatt érdemes lenne kinyilvánítani a teljeskörű megismerés lehetetlenségét – e tény megállapítása már magában megismerés.

7. ÖSSZEZEGÉS

A fogalmak szakszerű és egyértelmű használata minden tudományterületen az egyik legalapvetőbb követelmény. Természetesen a köznyelvhez hasonlóan, a tudományos diszciplína alapvető szókinccse is folyamatosan változik és átalakul, nem mentesítve ezáltal a szaktudomány művelőit az elfogadott tudományos nyelvezet szakszerű használata alól. Kétségtelen, hogy a közgazdasági tőkeelmélet továbbra is közkedvelt kutatási téma, azonban a tőke értelmezése és fajtái körüli polémiák továbbra sem teszik lehetővé a kompromisszumos tőkefelfogás kimunkálását. Szinte az egyetlen dolog, amiben a kutatók egyet tudnak érteni az, hogy a tőkét annak lényegileg minden különböző formájában emberi lények termelik úgy, hogy bizonyos költség fejében bizonyos hozamra számítanak a befektetéseikből (Heyne et al., 2003 [1997]; Mueller, 2015 [2010]). Ezen kívül a tőkében egyfajta fennmaradási tendencia is rejlik, mivel lényeges, hogy önmagát újratermelje (Farkas, 2013).

A fogalmi rendhez vezető út meglehetősen hosszú; feltételezhetőleg nem is alkotható olyan ideológiai állapottól mentése séma vagy elmélet, amely nélkülözne a róla alkotott tudást és gondolkodásmódot, valamint az érdekében meghatározott és a diskurzus cselekvői által irányított tevékenységek és interpretációk sorozatát. A politika és történelmi feltételek tehát leginkább ürügyei vagy alkalmi egyik vagy másik tőkefelfogás előtérbe kerülésének.

Úgy tűnik, hogy napjainkban a társadalomtudományok képviselőinek egy jelentős köre fogékony az újkeletű, bár felszínesen kidolgozott tőkeformák használatára. A közgazdaságtudomány kifejezetten sok hasznot húz a „tőke-özönből”: nem egyszerűen a témakörök és a publikációk expanziójáról van szó, hanem arról is, hogy a különféle tőkeértelmezések révén a közgazdászok a társadalomtudományok sok olyan területén és témáiban jelentek meg, ahol feltételezhetőleg nem lennének jelen, amelyekről nem írtak volna. Az újkeletű tőkeértelmezések és tőkefajták népszerűsödése egyre nagyobb rugalmasságot eredményezett a fogalomhasználatban. *Knut Wicksell* és *Theodore Schultz* szinte szabadkozva hozakodtak elő a humán tőke fogalmával; a megközelítésmód azonban rendkívül termékenynek bizonyult, így az őket követő kutatók egyre kevesebb gátlással tágították a tőke metaforát. A kutatók a „tisza formák” helyett a formabontást és a formakeveredést preferálják, amely nem feltétlenül probléma, hiszen ez a jellemvonás teheti lehetővé egy szolidabb tőkeértelmezés alapjainak lerakását. Egyrészt Stigler (1955) szerint a (közgazdaság)tudományt időről-időre „fel kell rázni”, másrészt Robinson (1977) szavaival élve csak konfliktusok felvállalásával lehet a tudományos haladás szolgálatában állni. A tőkefogalmat illetően is érdemes ezt figyelem előtt tartani. Miként Miles és társai (1998) fogalmaztak, az alternatív tőkefajták szabatosabb konceptualizásása szükséges ahhoz, hogy mind a tudomány képviselői, mint a szakértők megfelelően használhassák a fogalmat, továbbá úgy tervezhessenek az új megközelítésekkel kapcsolatban, mint a tőke hagyományos értelmezésével.

A tőkefogalommal kapcsolatban a legfőbb veszélyt a társadalomtudományi berkekben jól ismert jelenség, a *reififikáció* jelenti (vö. Babbie, 2002); ti. a kutatók beleshetnek abba a csapdába, hogy azt hiszik, hogy az újtőke kifejezések háttérben meglévő gondolati képzeteknek valódi értelmük van, holott nem többről van szó, mint az osztályozás és a közlés megkönnyítésére létrehozott kényelmes szójárásról. A fáradságos kutatómunka pedig valójában ezután kezdődik, hiszen választ kell találni arra a kérdésre, hogy melyek az új gondolati képekkel és képzetekkel kapcsolatos hiteles mérőszámok, jó indikátorokkal rendelkeznek-e az „életre hívott” metafora.

Visszakanyarodva a tanulmány első mottójához, amelyet *Lakatos Imre* fogalmazott meg, úgy tűnik, hogy viszonylag nagy eltérés tapasztalható az eredeti fogalomhasználat és a későbbi korszakokban megjelent meghatározások között, ennél fogva a fogalomalkotás egyértelműen lemaradt az eredetinelől tágabb gondolati képek és képzetek mögött. Hodgson (2014) szerint ez nem feltétlenül probléma, a tőkében rejlő értelmezési lehetőségeket illetően azt vallja, hogy „van választásunk” (noha ő maga az *Adam Smith* munkássága előtti tőkeértelmezéshez való visszatérést tartja a legcélszerűbbnek).

A tanulmány célja az volt, hogy felhívjam a figyelmet a tőkértelmezések és tőkefajták sokszínűségére, illetőleg, hogy ajánlásokat tegyek egy olyan tőkefelfogás alapjainak kimunkálására, amely a reifikáció ellen hat. Számos esetben a kutatók abba a csapdába estek, hogy a különféle tőkejelzők valódi jelentéstartalmat takarnak, és a különféle szakmai terminusok gyűjtőfogalmaként az újtőkék megfelelő terepül szolgálnak. A jövőbeni fogalmi zűrzavarok elkerülése érdekében tehát elsősorban konceptualizálási és szisztematizálási kérdések merülnek fel, és csak ezt követően érdemes a módszertani és egyéb pragmatikusabb vonatkozásokat napirendre tűzni. A technikai jellegű kísérletezések helyett a spekulatívabb és kritikusabb nézőpontok felvállalása precízebb fogalmi keretrendszer kialakításához vezethet. Természetesen kérdéses, hogy a tanulmányban érintett szempontokra fogékony kutatók és szakemberek közötti párbeszédre napjainkban egyáltalán sor kerülhet-e.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

IRODALOMJEGYZÉK

- Adler, P. S.-Kwon, S-W. (2000) Social Capital: The Good, the Bad, and the Ugly. In: Lesser, E. L. (ed.): *Knowledge and Social Capital: Foundations and Applications*. Butterworth-Heinemann, Boston. pp. 89-115.
- Ahmad, Y. J.-El Serafy, S.-Lutz, E. (1989) *Environmental Accounting for Sustainable Development*. The World Bank, Washington D.C.

- Anheier, H. K.–Gerhards, J.–Romo, F. P. (1995) Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu's Social Topography. *American Journal of Sociology*, 100, 4, pp. 859–903.
- Arrow, K. J. (1962) The Economic Implications of Learning by Doing. *The Review of Economic Studies*, 29, 3, pp. 155–173.
- Arrow, K. J. (1999) Observations on Social Capital. In: Dasgupta, P.–Sergeldin, I. (eds.): *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. The World Bank, Washington D.C. pp. 3–5.
- Babbie, E. (2002) *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi, Budapest.
- Basaran, T.–Olsson, C. (2017) Becoming International: On Symbolic Capital, Conversion and Privilege. *Millennium: Journal of International Studies*, 46, 2, pp. 96–118.
- Becker, G. S. (1962) Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis. *Journal of Political Economy*, 70, 5, pp. 9–49.
- Bliss, C. J. (1975) *Capital Theory and the Distribution of Income*. North Holland–American Elsevier, Amsterdam–Oxford–New York.
- Booth, J. A.–Richard, P. B. (1998) Civil Society, Political Capital and Democratization in Central America. *The Journal of Politics*, 60, 3, pp. 780–800.
- Bourdieu, P.–Passeron, J. C. (1970) *La reproduction: Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Minuit, Paris.
- Bourdieu, P. (1986 [1983]) The Forms of Capital. In: Richardson, J. E. (ed.): *Handbook of Theory of Research for the Sociology of Education*. Greenwood, Westport. pp. 241–258.
- Bourdieu, P. (1987) *Choses dites*. Minuit, Paris.
- Böhm-Bawerk, E.v. (1921 [1884]) *Kapital und Kapitalzins: Geschichte und Kritik der Kapitalzins-Theorien*. Verlag der Wagner'schen Universitäts-buchhandlung, Innsbruck.
- Böhm-Bawerk, E.v. (1930 [1888]) *The Positive Theory of Capital*. G. E. Strechert & Co, New York.
- Braun, E. (2017) The Theory of Capital in the Theory of Capitalism. *Journal of Institutional Economics*, 13, 2, pp. 305–325.
- Brooking, A. (1996) *Intellectual Capital: Core Asset for the Third Millennium Enterprise*. International Thomson Business Press, London.
- Burmeister, E. (2000) The Capital Theory Controversy. In: Kurz, H. D. (eds.): *Critical Essays of Piero Sraffa's Legacy in Economics*. Cambridge University Press, Cambridge. pp. 305–314.
- Burt, R. (1992) *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Harvard University Press, Cambridge.
- Burt, R. (2001) Structural Holes versus Network Closure as Social Capital. In: Nan, L.–Cook, K.–Burt, R. S. (eds.): *Social Capital: Theory and Research*. Aldine de Gruyter, New York. pp. 31–56.
- Camagni, R. (2008) Regional Competitiveness: Towards a Concept of Territorial Capital. In: Capello, R.–Camagni, R.–Chizzolini, B.–Fratesi, U. (eds.): *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe. European Competitiveness and Global Strategies*. Springer, Berlin–Heidelberg. pp. 33–46.
- Cannan, E. (1921) Early History of the Term Capital. *The Quarterly Journal of Economics*, 35, 3, pp. 469–481.
- Cassel, G. (1925) *Fundamental thoughts in economics*. Ernest Benn, London.
- Caton, C.–Shell, K. (1971) An Exercise in the Theory of Heterogeneous Capital Accumulation. *The Review of Economic Studies*, 38, 1, pp. 13–22.
- Clark, J. B. (1887) Christianity and Modern Economics. *New Englander and Yale Review*, XI. (XLVII.) pp. 50–59.

- Clark, J. B. (1908) *The Distribution of Wealth. A Theory of Wages, Interest and Profits*. The Macmillan & Co, New York-London.
- Coleman, J. S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, Supplement, pp. 95-120.
- Combe, G. (1841) *Notes on the United States of North America, during a Phrenological Visit: in 1938-9-40*. Vol. I. Maclachlan, Stewart & Company, Edinburgh.
- Costanza, R.-Daly, H. E. (1992) Natural Capital and Sustainable Development. *Conservation Biology*, 6, 1, pp. 37-46.
- Csizmadia Z. (2009) *Együttműködés és újítóképesség. Kapcsolati hálózatok és innovációs rendszerek regionális sajátosságai*. Napvilág, Budapest.
- Dasgupta, P.-Serageldin, I. (1999) *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. The World Bank, Washington D.C.
- De Soto, H. (2001) *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. Black Swan, London.
- Deth, J. W. v. (2003) Measuring Social Capital: Ortodoxies and Continuing Controversies. *International Journal of Social Research Methodology*, 6, 1, pp. 79-92.
- Di Maggio, P.-Mohr, J. (1985) Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection. *American Journal of Sociology*, 90, 6, pp. 1231-1261.
- Edvinsson, L.-Malone, M.S. (1997) *Intellectual Capital: The Proven Way to Establish Your Company's Real Value by Measuring Its Hidden Values*. Piatkus, London.
- Elster, J. (1997) More than Enough. *The University of Chicago Law Review*, 64, 2, pp. 749-764.
- Farkas Z. (2013) A társadalmi tőke fogalma és típusai. *Szellem és Tudomány*, 4, 2, pp. 106-133.
- Fetter, F. A. (1900) Recent Discussions of the Capital Concept. *The Quarterly Journal of Economics*, 15, 1, pp. 1-45.
- Fetter, F. A. (1937) Reformulation of the Concepts of Capital and Income in Economics and Accounting. *The Accounting Review*, 12, 1, pp. 3-12.
- Flap, H. D. - De Graaf, N. D. (1986) Social Capital and Attained Occupational Status. *The Netherlands Journal of Sociology*, 22, pp. 145-161.
- Florida, R. (2002) *The Rise of Creative Class*. Basic Books, New York.
- Fukuyama, F. (1995) *Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity*. Free Press, New York.
- Fukuyama, F. (2000) Social Capital and Civil Society. *IMF Working Paper*, 74. International Monetary Fund.
- Galbraith, J. K. (1967) *The New Industrial State*. Princeton University Press, Princeton.
- Giddens, A. (2003) *Szociológia*. Osiris, Budapest.
- Granovetter, M. S. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78, 6, pp. 1360-1380.
- Hahn, F. H. (1966) Equilibrium Dynamics with Heterogeneous Capital Goods. *The Quarterly Journal of Economics*, 80, 4, pp. 633-646.
- Hamel, G.-Prahalad, C. K. (1990) The Core Competence of the Corporation. *Harvard Business Review*, 68, 3, pp. 79-91.
- Hanifan, L. J. (1916) The Rural School Community Centre. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 67, September, pp. 130-138.
- Harcourt, G. C. (1969) Some Cambridge Controversies in the Theory of Capital. *Journal of Economic Literature*, 7, 2, pp. 369-405.

- Hausman, D. M. (1981) *Capital, Profits and Prices. An Essay in the Philosophy of Economics*. Columbia University Press, New York.
- Helm, D. (2015) *Natural Capital: Valuing the Planet*. Yale University Press, New Haven-London.
- Hennings, K. H. (1987) Capital as a Factor of Production. In: Eatwell, J.-Milgate, M.-Newman, P. (eds.): *New Palgrave: A Dictionary of Economics*. Macmillan, London. pp. 327-333.
- Herfindahl, O. C.-Kneese, A. V. (1974) *Natural Theory of Natural Resources*. Charles E. Merrill, Columbus.
- Hempel, C. G. (1952) *Fundamentals of Concept Formulation in Empirical Science*. International Encyclopedia of the Unified Science II, Vol. 7. University of Chicago Press, Chicago.
- Heyne, P.-Boettke, P. J.-Prychitko, D. L. (2003 [1997]) *A közgazdasági gondolkodás alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. [Eredeti munka: *The Economic Way of Thinking*. 8th Ed. Prentice Hall, Upper Saddle River.]
- Hicks, J. R. (1974) Capital Controversies: Ancient and Modern. *The American Economic Review*, 64, 2, pp. 307-316.
- Hicks, J. R. (1978 [1946]) *Érték és tőke. A közgazdaságtani elmélet néhány alapelveinek vizsgálata*. KJK, Budapest. [Eredeti munka: *Value and Capital: An Inquiry into Some Fundamental Principles of Economic Theory*. 2nd Ed. Oxford University Press, Oxford.]
- Hicks, J. R. (1981) *Wealth and Welfare: Collected Essays in Economic Theory*. Vol. I. Harvard University Press, Cambridge.
- Hirshleifer, J. (1970) *Investment, Interest and Capital*. Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Hodgson, G. M. (2014) What is capital? Economists and sociologists have changed its meaning: should it be changed back? *Cambridge Journal of Economics*, 38, 5, pp. 1063-1086.
- Hotelling, H. (1931) The Economics of Exhaustible Resources. *Journal of Political Economy*, 39, 2, pp. 137-175.
- Huggins, R.-Izushi, H. (2008) Benchmarking the knowledge competitiveness of the globe's high-performing regions: A review of the World Knowledge Competitiveness Index. *International Business Journal*, 18, 1-2, pp. 70-86.
- Kapitány, Á.-Kapitány, G. (2013) *A „szellemi termelési mód”*. Kossuth, Budapest.
- Kendrick, J. W. (1994) Total Capital and Economic Growth. *Atlantic Economic Journal*, 22, 1, pp. 1-18.
- Keynes, J. M. (1965 [1936]) *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. KJK, Budapest. [Eredeti munka: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. MacMillan, London.]
- Kirzner, I. M. (1976) The Theory of Capital. In: Dolan, E. G. (ed.): *The Foundations of Modern Austrian Economics*. Sheed & Ward, Kansas City. pp. 133-151.
- Kitson, M.-Martin, R.-Tyler, P. [2004]: Regional Competitiveness: An Elusive yet Key Concept? *Regional Studies*, 38, 9, pp. 991-999.
- Klimoski, R. (1991) Theory Presentation in Human Resource Management. *Human Resource Management Review*, 1, 4, pp. 253-271.
- Kuhn, T. S. (2000) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris, Budapest.
- Lachmann, L. M. (1956) *Capital and Its Structure*. Sheed Andrews and McMeel, Kansas City.
- Lakatos I. (1981) *Bizonyítások és cáfolatok*. Gondolat, Budapest.

- LEADER European Observatory (LEADER EO) (1999) *Territorial competitiveness. Creating a territorial development strategy in light of the LEADER experience*. Part 1. LEADER European Observatory “Rural Innovation” Dossier No. 6. Brussels.
- Lengyel Gy.-Szántó Z. (1998) Előszó. In: Lengyel Gy.-Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula, Budapest. 5-7.
- Lin, N. (2001) *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- List, F. (1841) *Das nationale System der politischen Ökonomie*. Cotta’schen Verlag, Stuttgart.
- Lucas, R. E. (1988) On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22, 1, pp. 3-42.
- Marshall, A. (1920) *Principles of Economics: An introductory volume*. MacMillan, London.
- Marx, K. (1978 [1867]) *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Kossuth, Budapest. [Eredeti munka: *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*. Otto Meissner, Hamburg.]
- Mátyás A. (1973) *A modern polgári közgazdaságtan története*. KJK, Budapest.
- Mátyás A. (1999) *A korai közgazdaságtan története*. Aula, Budapest
- McCann, P. (2006) Observational Equivalence? *Regional Studies and Regional Science. Regional Studies*, 41, 9, pp. 1209-1222.
- Miles, G.-Miles, R. E.-Perrone, V.-Edvinsson, L. (1998) Some Conceptual and Research Barriers to the Utilization of Knowledge. *California Management Review*, 40, 3, pp. 281-288.
- Mintzberg, H.-Ahlstrand, B.-Lampel, J. (1998) *Strategy Safari*. Free Press, New York.
- Missemmer, A. (2018) Natural Capital as an Economic Concept, History and Contemporary Issues. *Ecological Economics*, 143, pp. 90-96.
- Mitchell Innes, A. (1914) The Credit Theory of Money. *The Banking Law Journal*, 31, December-January, pp. 151-168.
- Mueller, J. D. (2015 [2010]) *A közgazdaságtan megváltása. A hiányzó elem újrafelfedezése*. MCC, Budapest. [Eredeti munka: *Redeeming Economics. Rediscovering the Missing Element*. ISI Books, Wilington.]
- Müller, A. (1809) *Die Elemente der Staatskunst*. J. D. Sander, Berlin.
- O’Sullivan, M. A. (2016) A Confusion of Capital in the United States. In: Hudson, P.-Tribe, K. (eds.): *The Contradictions of Capital in the Twenty-First Century: The Piketty Opportunity*. Agenda Publishing, Newcastle upon Tyne. pp. 131-156.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2001a) *The Well-Being of Nations: The Role of Human and Social Capital*. OECD, Paris.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2001b) *Territorial Outlook*. OECD, Paris.
- Pearce, D. W. (1993 [1992]) *A modern közgazdaságtan ismerettára*. KJK, Budapest. [Eredeti munka: *MacMillan Dictionary of Modern Economics*. 3rd Ed. MacMillan, London.]
- Pearce, D. W.-Barbier, E.-Markandya, A. (1990) *Sustainable Development: Economics and Environment in the Third World*. Edward Elgar, Aldershot.
- Pearce, D. W.-Tuner, R. K. (1990) *Economics of Natural Resources and the Environment*. Harvester Wheatsheaf, New York.
- Pigou, A. C. (1928) *A Study in Public Finance*. Macmillan, London.
- Piketty, T. (2015 [2013]) *A tőke a 21. században*. Kossuth, Budapest. [Eredeti munka: *Le Capital au XXIe siècle*. Éditions du Seuil, Paris.]

- Polányi, K. (1997 [1946]) *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* FSZEK, Budapest. [Eredeti munka: *Origins of our time. The Great Transformation.* Victor Gollancz Ltd., London.]
- Putnam, R. D. (1993) *Making Democracy Work: Civic Transitions in Modern Italy.* Princeton University Press, Princeton.
- Ricardo, D. (1991 [1817]) *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei.* KJK, Budapest. [Eredeti munka: *On the Principles of Political Economy and Taxation.* John Murray, London.]
- Robinson, A. (1977) Keynes and his Cambridge Colleagues. In: Patinkin, D.–Leith J. C. (eds.): *Keynes, Cambridge and The General Theory.* Macmillan, London. pp. 25–38.
- Robison, L. J.–Schmid, A. A.–Siles, M. E. (2002) Is Social Capital Really Capital? *Review of Social Economy*, 60, 1, pp. 1–21.
- Romer, P. M. (1986) Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, 94, 5, pp. 1002–1037.
- Roos, G.–Roos, J. (1997) Measuring your company's intellectual performance. *Long Range Planning*, 30, 3, pp. 413–426.
- Rosen, S. (1991) Human Capital. In: Eatwell, J.–Milgate, M.–Newman, P. (eds.): *The New Palgrave Dictionary of Economics.* Vol. 1. MacMillan, London. pp. 681–690.
- Rutherford, D. (2002) *Routledge Dictionary of Economics.* Routledge, London–New York.
- Savage, M.–Barlow, J.–Dickens, P.–Fielding, T. (1992) *Property, Bureaucracy and Culture: Middle Class Formation in Contemporary Britain.* Routledge, London–New York.
- Schlözer, C.v. (1805) *Anfangsgründe der Staatswirtschaft oder die Lehre von dem Nationalreichthume.* C.J.G. Hartman, Riga.
- Schultz, T. W. (1959) Investment in Man: An Economist's View. *Social Service Review*, 33, 2, pp. 109–117.
- Schultz, T. W. (1983 [1971]) *Beruházás az emberi tőkébe.* KJK, Budapest. [Eredeti munka: *Investment in Human Capital.* The Free Press, New York.]
- Scrivens, K.–Smith, C. (2013) Four Interpretations of Social Capital. *OECD Statistics Working Papers*, 06. OECD, Paris.
- Skinner, Q. (1969) Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, 8, 1, pp. 3–53.
- Smith, A. (1992 [1776]) *A nemzetek gazdagsága. A gazdagság természetének és okainak vizsgálata.* KJK, Budapest. [Eredeti munka: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* W. Strahan, T. Cadell, London.]
- Solow, R. M. (1956) A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70, 1, pp. 65–94.
- Solow, R. M. (1963) *Capital Theory and the Rate of Return.* North Holland, Amsterdam.
- Solow, R. M. (1974) Richard T. Ely Lecture. The Economics of Resources or the Resources of Economics. *The American Economic Review*, 64, 2, pp. 1–14.
- Solow, R. M. (1999) Notes on Social Capital and Economic Performance. In: Dasgupta, P.–Sergeldin, I. (eds.): *Social Capital: A Multifaceted Perspective.* The World Bank, Washington D.C. pp. 6–10.
- Sørensen, E.–Torfing, J. (2003) Network Politics, Political Capital and Democracy. *International Journal of Public Administration*, 26, 6, pp. 609–634.
- Špaček, O. (2017) Measuring Cultural Capital: Taste and Legitimate Culture of Czech Youth. *Sociological Research Online*, 22, 1, Art. 6. <http://www.socresonline.org.uk/22/1/6.html>

- Stewart, T. A. (1991) Brainpower: Intellectual Capital is Becoming Corporate America's Most Valuable Asset and Can Be Its Sharpest Competitive Weapon; the Challenge is to Find What You Have – and Use It. *Fortune*, 123, 1, pp. 44–60.
- Stewart, T. A. (1997) *Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations*. Doubleday, New York.
- Stigler, G. J. (1955) The Nature and Role of Originality in Scientific Progress. *Economica*, 22, November, pp. 293–302.
- Stiglitz, J. E. (1974) The Cambridge-Cambridge Controversy in the Theory of Capital; A View for New Haven: A Review Article. *Journal of Political Economy*, 82, 4, pp. 893–903.
- Stiglitz, J. E. (1999) Formal and Informal Institutions. In: Dasgupta, P.–Sergeldin, I. (eds.): *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. The World Bank, Washington D.C. pp. 59–68.
- Storberg, J. (2002) The Evolution of Capital Theory: A Critique of a Theory of Social Capital and Implications for HRD. *Human Resource Development Review*, 1, 4, pp. 468–499.
- Svendsen, G. L. H.–Svendsen, G. T. (2003) On the Wealth of Nations: Bourdieueconomics and Social Capital. *Theory and Society*, 32, 5–6, pp. 607–637.
- Szentcsanak T. (2005) *Világ gazdaságtan. Elméleti és módszertani alapok*. Aula, Budapest.
- Szigeti J. (1984) *A tudományos gondolkodás forradalma*. Kossuth, Budapest.
- Takaróné Gáll B.–Tamás K. (1938) *A közgazdasági elméletek története*. Tébe, Budapest.
- Thorsby, D. (1999) Cultural Capital. *Journal of Cultural Economics*, 23, 1–2, pp. 3–12.
- Tomer, J. (1999) Social and Organizational Capital. In: O'Hara, P.A. (ed.): *Encyclopedia of Political Economy*. Routledge, London. pp. 1049–1051.
- Tóth, B. I. (2015) Territorial Capital: Theory, Empirics and Critical Remarks. *European Planning Studies*, 23, 7, pp. 1327–1344.
- Ulibarry, C. A. (2000) Rational Philanthropy and Cultural Capital. *Journal of Cultural Economics*, 24, 2, pp. 135–146.
- United Nations (UN) (2008) *Measuring Sustainable Development*. United Nations, New York–Geneva.
- Uzawa, H. (1965) Optimum Technical Change in An Aggregative Model of Economic Growth. *International Economic Review*, 6, 1, pp. 18–31.
- Varga A. (2011) *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Veblen, T. (1908) Fisher's capital and income. *Political Science Quarterly*, 23, 1, pp. 112–128.
- Victor, P. A. (1991) Indicators of Sustainable Development: Some Lessons from Capital Theory. *Ecological Economics*, 4, 3, pp. 191–213.
- Walras, L. (1874) *Éléments d'économie politique pure ou Théorie de la richesse sociale*. L. Corbaz & Cie, Lausanne.
- Wapshott, N. (2014) *Keynes és Hayek. Az összecsapás, amely meghatározta a modern közgazdaságtant*. Napvilág, Budapest.
- Weber, M. (1968 [1922]) *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. University of Columbia Press, Berkeley.
- Weber, M. (1979 [1958]) *Gazdaságtörténet. Az egyetemes társadalom- és gazdaságtörténet vázlatja*. KJK, Budapest. [Eredeti munka: *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. 3. Aufl. Duncker und Humblot, Berlin.]
- Weick, K. E. (1989) Theory Construction as Disciplined Imagination. *Academy Management Review*, 14, 4, pp. 516–531.
- Westlund, H. (2006) *Social Capital in the Knowledge Economy: Theory and Empirics*. Springer, Berlin–Heidelberg–New York.

- Wicksell, K. (1938 [1901]) *Lectures on Political Economy: General Theory*. Vol. I. Routledge and Sons, London. [Eredeti munka: *Forelfisingar i nationalekonomi.*]
- World Bank (2006) *Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st Century*. The World Bank, Washington D.C.